

Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ

ΘΕΟΧΑΡΗ ΚΕΣΣΙΔΗ

Οι δημιουργικές δυνάμεις της ελληνορωμαϊκής κοινωνίας ήταν προσανατολισμένες βασικά στις ανθρωπιστικές γνώσεις και την πνευματική παραγωγή, και όχι στις φυσικοεπιστημονικές γνώσεις και την υλικοτεχνική παραγωγή, όπως συμβαίνει στο σημερινό κόσμο. Είναι γνωστό ότι στη σφαίρα της τέχνης και της ποίησης, της κοινωνικοπολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης (λύση των λογικομαθηματικών προβλημάτων και ανάπτυξη της παραγωγικής σκέψης) ο αρχαίος κόσμος κατόρθωσε επιτυχίες, πολλές από τις οποίες μέχρι και σήμερα θεωρούνται απaráμιλλες.

Η έλλειψη αντιστοιχίας ανάμεσα στην υλικοτεχνική και την πνευματική παραγωγή στον αρχαίο κόσμο αποτελεί ένδειξη του ότι στις διάφορες περιόδους της ιστορίας σε διάφορους λαούς παρατηρείται ανισομερής ανάπτυξη στην υλικοτεχνική και την πνευματική σφαίρα της κοινωνικής ζωής. Γι' αυτό ο βαθμός ανάπτυξης της υλικοτεχνικής υποδομής της κοινωνίας δεν μπορεί πάντα να χρησιμοποιείται ως κριτήριο του επιπέδου της πνευματικής κουλτούρας της. Θέλουμε να πούμε πως το γεγονός ότι οι αρχαίοι Έλληνες έκαναν τα ταξίδια τους με τα πόδια, καβάλλα στο άλογο ή με το κάρρο τους, ενώ οι σύγχρονοι άνθρωποι ταξιδεύουν με το αυτοκίνητο, το τραίνο ή το αεροπλάνο, δεν σημαίνει καθόλου ότι η διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον Ηράκλειτο και τον Μ. Χάϊντεγκερ (Heidegger), στον Θουκυδίδη και τον Α. Τόυνμπη (Toynbee), στον Αριστοτέλη και τον Μπ. Ράσσελ (B. Russell) ισοδυναμεί με τη διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στο κάρρο των αρχαίων και το σύγχρονο αεριωθούμενο αεροπλάνο. Κατά τη γνώμη μας, ο κοινός μικροαστός κάτοικος των σύγχρονων βιομηχανικά αναπτυγμένων χωρών είναι, από ηθική άποψη, ελάχιστα ανώτερος του κοινού Αθηναίου της εποχής του Περικλή. Όσο δε για το βαθμό της πολιτικής δραστηριοποίησης, ο πρώτος υστερεί φανερά έναντι του δεύτερου. Η αυξημένη πολιτική δραστηριοποίηση των πολιτών πολλών ελληνικών πόλεων οφείλεται, κατά πρώτο λόγο, στη δημοκρατία, της οποίας η ιδιομορφία συνέβαλε σε μεγάλο βαθμό στο να μετατραπεί η υπόθεση της κοινωνίας και του κράτους σε υπόθεση του κάθε πολίτη. Σε αντίθεση με τις σύγχρονες, τις λεγόμενες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, η αρχαία ελληνική δημοκρατία ήταν «άμεση» δημοκρατία. Πιο απλά, στις ελληνικές δημοκρατικές πόλεις ο κάθε πολίτης στη συνέλευση του λαού εκπροσωπούσε τον εαυτό του, δηλαδή εκεί δεν υπήρχε ο θεσμός των αιρετών εκπροσώπων (βουλευτών, αντιπροσώπων).

Το πολιτικό σύστημα, το οποίο οι αρχαίοι Έλληνες ονόμασαν δημοκρατία, είχε στη βάση του την ισονομία και την αρχή της κυριαρχίας του νόμου¹. Η δημοκρατία αναγνωρίζει στον κάθε πολίτη την ελευθερία του λόγου, το δικαίωμα να υπερασπίζει τη μια ή την άλλη γνώμη και να ασκεί κριτική στους κρατικούς θεσμούς και πολιτικούς παράγοντες². Αυτό το δικαίωμα, με τη σειρά του, είχε στη βάση του την αντίληψη ότι η αλήθεια δεν είναι αντικείμενο ασυνείδητης πίστης, αλλά είναι γνώση βασισμένη σε γεγονότα και στη λογική, γνώση που έχει μια λογική (ορθολογι-

κή) βάση. Έτσι, ο αρχαίος ορθολογικός τρόπος σκέψης, στη γενική του μορφή, καθώς και τα νομικά και πολιτικά βάθρα της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας αποδεικνύονται ότι είναι αλληλένδετα πράγματα³.

Η αρχαία ελληνική δημοκρατία, που έπαιξε έναν τόσο μεγάλο ρόλο στην πολιτική και πνευματική ζωή του αρχαίου κόσμου, είχε τη σφραγίδα του ιστορικού περιορισμού: ήταν δημοκρατία για τους ελεύθερους πολίτες, αλλά όχι και για τους δούλους. Αναγνωρίζοντας την ισότητα των πολιτών απέναντι στο νόμο, ταυτόχρονα θεωρούσε νόμιμη την απεριόριστη κυριαρχία του ελεύθερου πολίτη απέναντι στο δούλο.

Η αρχαία δημοκρατία δεν ήταν απαλλαγμένη κι από μερικές άλλες ουσιαστικές αδυναμίες, π.χ., από την πρακτική των εκλογών σε σπουδαία κρατικά αξιώματα με κλήρο, η οποία άφηνε το καράβι της πολιτείας σε σημαντικό βαθμό, να παρασύρεται ακυβέρνητο από τα κύματα.

Στην ιστορία των αρχαίων Ελλήνων, καθώς επίσης στη φιλοσοφία τους και σ' όλο τον πνευματικό πολιτισμό τους, άσκησε επίδραση και μια από τις ιδιομορφίες της εθνικής ψυχοσύνθεσης, η αγάπη για διαφωνία και διχόνοια, την οποία ο ιστοριογράφος Ηρωδιανός αποκάλεσε «παλιά αρρώστια» των Ελλήνων⁴. Μολονότι αυτή η «παλιά αρρώστια» συνέβαλε στην ανάπτυξη της διαλεκτικής (πολεμικής) τέχνης και της ευκαμψίας της σκέψης, ωστόσο το υπερβολικό πάθος των Ελλήνων για λογομαχίες, δίκες και στρεψοδικία, χωρίς μάλιστα να αναφέρουμε και την ολέθρια συνήθειά τους «να αυτοεξοντώνονται διαρκώς»⁵, στάθηκε πραγματική συμφορά γι' αυτόν το θερμόαιμο και εύγλωττο λαό. Ωστόσο η ελληνική δημοκρατία, όπως και οι ίδιοι οι αρχαίοι Έλληνες, έγινε αντικείμενο λατρείας όλης σχεδόν της νεώτερης ευρωπαϊκής ιστορίας. Μία από τις αιτίες της ευλαβικής στάσης απέναντι στους αρχαίους Έλληνες, η οποία διατηρείται μέχρι και σήμερα, είναι επίσης η διαλεκτική τους, που αναπτύχθηκε μαζί με την αρχαία ελληνική δημοκρατία και όλο τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, πολιτισμό διαλογικό και οπτικοακουστικό στη φύση του⁶.

Η δημοκρατία (με την έννοια της ελευθερίας του λόγου και της «συζήτησης των πραγμάτων δια των λόγων»), ο διάλογος και η διαλεκτική συνδέονται μεταξύ τους όχι μόνο από ιστορική άποψη, αλλά και στην ουσία τους: ο διάλογος και η διαλεκτική ως τέχνη της πολεμικής, προϋποθέτουν την ομιλία, συνομιλία, λογομαχία, συλλογισμό και συζήτηση, δηλαδή τον «λόγο». Από εδώ και ο ορισμός του διαλόγου, που δίνει ο Διογένης ο Λαέρτιος, ως ομιλίας η οποία απαρτίζεται από «ερωταποκρίσεις» πάνω σε πολιτικά ή φιλοσοφικά θέματα, και (ο ορισμός) της διαλεκτικής ως τέχνης παρουσίασης επιχειρημάτων, η οποία χρησιμοποιείται για τη βεβαίωση ή διάψευση των κρίσεων του συνομιλητή⁷.

Η πατρότητα της διαλεκτικής ως τέχνης της απόδειξης και διάψευσης κάποιας θέσης, αποδίδεται στον Ζήνωνα τον Ελεάτη⁸. Είναι γνωστό ότι, καθώς ο Ζήνων υπεράσπιζε τη θέση του Παρμενίδη περί του πραγματικά υπαρκτού ως ενιαίου και αυτοαυτόσημου Είναι, ξεκινούσε από το νόμο της αντίθεσης (τον οποίο διατύπωσε αργότερα ο Αριστοτέλης), δηλαδή από το αδύνατο της διατύπωσης αντίθετων κρίσεων, που αφορούν το ίδιο πράγμα, στον ίδιο χρόνο και από την ίδια άποψη (σύμφωνα με την αρχαία ελληνική παροιμία: «Δεν είναι τίμιο να παινεύεις και να βρίζεις το ίδιο πράγμα»). Με βάση αυτόν το νόμο, ο Ζήνων έδειξε ότι η παραδοχή της πολ-

λαπλότητας των πραγμάτων και της κίνησης οδηγεί σε πολύ μεγαλύτερες λογικές παρεξηγήσεις, παρά η άρνησή τους. Π.χ., αν τα υπάρχοντα πράγματα είναι πολλά, η ποσότητά τους πρέπει να είναι ταυτόχρονα περιορισμένη — επειδή είναι τόσα, όσα είναι — και απεριόριστη, επειδή ανάμεσα στα υπάρχοντα πράγματα υπάρχουν άλλα «πράγματα», και ανάμεσα σ' αυτά τα «άλλα» ακόμα άλλα κλπ.⁹

Το κατόρθωμα του Ζήνωνος στην ιστορία της διαλεκτικής συνίσταται στην ανακάλυψη ορισμένης μη αντιστοιχίας ανάμεσα στη λογική σκέψη, που δεν επιτρέπει αντίφαση, και την αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία αποτελεί ενότητα των αντιθέτων (του τελικού και του απείρου, του διακεκομμένου και του αδιάκοπου, της ηρεμίας και της κίνησης κλπ.). Με άλλα λόγια, η διαλεκτική του Ζήνωνος παρουσίασε τη μέθοδο της λογικής επιχειρηματολογίας και κατέδειξε ταυτόχρονα τις «περιπέτειες» του νου στην επιδίωξή του να εκφράσει, μέσω της μη αντιφατικής λογικής των εννοιών, την αντιφατική λογική του Είναι. Χωρίς ο ίδιος να το θέλει (και χωρίς να το συναισθάνεται), ο Ζήνων στάθηκε ένας από τους πρώτους κριτικούς του ορθολογισμού. Ας προσθέσουμε ότι, επιτρέποντας την πολλαπλότητα γνωμών, η διαλεκτική του Ζήνωνος βασιζόταν στο νόμο της αντίθεσης και γι' αυτό αρνείται τη δυνατότητα να είναι ταυτόχρονα αληθείς οι αντίθετες κρίσεις για το ίδιο πράγμα.

Οι Σοφιστές (π.χ., ο Πρωταγόρας), στους οποίους η διαλεκτική έγινε εριστική, δηλαδή τέχνη της λογομαχίας, στο ζήτημα του αληθούς των κρίσεων πήραν την διαμετρικά αντίθετη με τον Ζήωνα θέση. Πριν όμως εξετάσουμε αυτό το θέμα, ας σταθούμε στην προσφορά του Πρωταγόρα στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης.

Όπως είναι γνωστό, ο Πρωταγόρας πρόβαλε αυτή τη θέση: «Μέτρο για όλα τά πράγματα είναι ο άνθρωπος, γιά κείνα που είναι πώς είναι, γιά κείνα που δέν είναι, πώς δέν είναι»¹⁰. Μ' αυτή τη θέση ο Πρωταγόρας «εξανθρώπισε» τη φιλοσοφία, την επαναπροσανατόλισε από τα κοσμολογικά προβλήματα στα ανθρωπολογικά, την κατεύθυνε στο δρόμο τοποθέτησης των ερωτημάτων για το τί είναι ο κόσμος των πραγμάτων που περιβάλλει τον άνθρωπο και για ποιά είναι η θέση και ο προσρισμός του ανθρώπου στον κόσμο. Η πρωταγόρεια θέση για τον άνθρωπο ως «μέτρο» όλων των πραγμάτων σημαίνει ανακάλυψη της ανθρώπινης ατομικότητας, του συγκεκριμένου και αδιαίρετου ατόμου. Αλλά με βάση αυτή την ανακάλυψη προέκυψαν συμπεράσματα που αποτέλεσαν πραγματική πρόκληση για τις παραδοσιακές αντιλήψεις της αλήθειας, του καλού και του ωραίου.

Ξεκινώντας από το σχετικό χαρακτήρα των ανθρώπινων γνώσεων (καθώς επίσης από τις αντιλήψεις του καλού και του κακού, του όμορφου και του άσχημου), ο Πρωταγόρας κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι δεν υπάρχουν καθόλου αντικειμενικές γνώσεις (αλήθειες), και υπάρχουν μόνο «γνώμες». Η κάθε γνώμη είναι στον ίδιο βαθμό και αληθινή και λαθεμένη: για το κάθε πράγμα μπορούν να διατυπωθούν ταυτόχρονα διαφορετικές και, πολύ περισσότερο, αντίθετες κρίσεις, που θα είναι εξίσου πειστικές. «Όπως δηλαδή έκαστος αισθάνεται, τοιουτοτρόπως κατά πᾶσαν πιθανότητα καί είναι δι' αὐτόν»¹¹, δηλαδή όπως κάτι φαίνεται στον καθένα, αυτό και είναι: «...ό καθένας μας είναι μέτρον καί εκείνων τά ὅποια ὑπάρχουν καί ἐκείνων τά ὅποια δέν ὑπάρχουν»¹².

Το έργο «Δισσοί λόγοι», κάποιου ανώνυμου σοφιστή, που ήταν επηρεασμένος από τον Πρωταγόρα, χαρακτηρίζει τη διαλεκτική του Πρωταγόρα και άλλων Σοφιστών ως εριστική τέχνη, που έχει στη βάση της την ιδέα του ολότελα συμβατικού,

υποκειμενικού χαρακτήρα των αξιολογικών και οποιωνδήποτε άλλων κρίσεων αναφορικά προς τους ανθρώπους. Επικαλούμενος πολυάριθμα παραδείγματα από τη ζωή, ο άγνωστος σοφιστής αποδεικνύει ότι κρίσεις, στις οποίες η μία αποκλείει την άλλη, μπορούν να είναι εξίσου σωστές. Δεν μπορεί να γίνεται λόγος για το καλό και το κακό γενικά, επειδή αυτό που είναι καλό από μία άποψη, ταυτόχρονα είναι κακό από την άλλη, και αντίστροφα: «...νόσος τοίνυν τοῖς μὲν ἄσθενῶντι κακόν, τοῖς δὲ ἰατροῖς ἀγαθόν» (1, 3), «...τά δὲ ὑποδήματα κατατριβέσθαι καὶ διαρρήγνυσθαι τοῖς μὲν ἄλλοις κακόν, τῷ δὲ σκυτῆι ἀγαθόν». (1, 5).

Στη θέση του Πρωταγόρα, και τα συμπεράσματα που απορρέουν από αυτή, συχνά βλέπουν τη θεωρητική δικαιολογία και στήριξη της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας. Π.χ., ο Ε. Μπέρτι γράφει: «Ο Πρωταγόρας εκτιμούσε ιδιαίτερα τη γνώμη, δόξα (doxa), αποδίδοντας σ' αυτήν θετική αξία. Η πολύ γνωστή διατύπωσή του ότι «όλες οι γνώμες είναι αληθείς», είναι άμεση συνέπεια της άλλης, ακόμα περισσότερο γνωστής, ρήσης του ότι «ο άνθρωπος είναι μέτρον όλων των πραγμάτων». Σήμερα θα αποκαλούσαμε αυτό το δόγμα βαθιά δημοκρατικό, γιατί με βάση το νόημά του αναγνωρίζει σ' όλους τους ανθρώπους έναν ορισμένο βαθμό σοφίας, ειδικότερα της πολιτικής σοφίας, δηλαδή την ικανότητα κρίσης για πράγματα που παρουσιάζουν κοινό ενδιαφέρον»¹⁴.

Νομίζουμε ότι η προσπάθεια του Ε. Μπέρτι να βρει δημοκρατικό περιεχόμενο στη διατύπωση «όλες οι γνώμες είναι αληθείς», ήταν κάπως βιαστική. Πράγματι, αν για τον κάθε άνθρωπο αληθές (ηθικό, έννομο κλπ.) είναι ό,τι του φαίνεται αληθές, τότε ποιος μπορεί να εγγυηθεί ότι δεν θα κάνει το επόμενο βήμα και δεν θα πει, χρησιμοποιώντας τα λόγια του Ντοστογιέφσκι, πως στον καθένα «επιτρέπονται τα πάντα». Ο Ε. Μπέρτι άφησε να του ξεφύγει το γεγονός ότι από την άποψη της κοινής γνώμης της αρχαιότητας η αντίληψη που δεν παραδέχεται την αντικειμενική αλήθεια, οδηγεί στον αναρχισμό — την άρνηση των νόμων και του κράτους, και γι' αυτό είναι πολύ επικίνδυνη¹⁵. Κρίνοντας απ' όλες τις ενδείξεις, ο Πρωταγόρας αντιλαμβανόταν τα επικίνδυνα συμπεράσματα, που απορρέουν από τη διδασκαλία του. Δεν είναι τυχαίο που θεωρούσε ότι αληθής είναι η γνώμη την οποία, στο δεδομένο χρόνο και με τα δεδομένα περιστατικά, συμερίζονται όλοι οι άνθρωποι (πολίτες) ή η πλειοψηφία τους: «Όσα πράγματα κάθε πόλις θεωρεί δίκαια καὶ ὠραῖα, αὐτὰ καὶ εἶναι δι' αὐτήν, ἐφ' ὅσον χρόνον τὰ πιστεύει»¹⁶.

Από την «δημοκρατική» πρόταση ότι είναι αδύνατο να διατυπωθούν αδιάψευστες αλήθειες, ο Πρωταγόρας κατέληξε στο μονόπλευρο συμπέρασμα, ότι οι ανθρώπινες κρίσεις έχουν συμβατικό (υποκειμενικό) χαρακτήρα, ενώ η αλήθεια είναι αποτέλεσμα της ψηφοφορίας. Λένε πως ο Δημόκριτος διαφώνουσε με τον Πρωταγόρα και θεωρούσε ότι «τό μὲν γάρ ἀληθές οὐ πλήθει κρίνεσθαι οἴονται προσήκειν οὐδὲ ὀλιγότῃ»¹⁷.

Λοιπόν, η γέννηση της διαλεκτικής ως τέχνης της πολεμικής, ήταν ένα από τα αποτελέσματα της δημοκρατικής διαδικασίας «συζήτηση των πραγμάτων διά των λόγων» και της πεποίθησης ότι ο ελεύθερος άνθρωπος είναι ικανός να κάνει τη σωστή επιλογή και να πάρει μια λογική απόφαση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Ηρόδοτος V, 78, Θουκυδίδης II, 37.
2. Σύμφωνα με τον Πλάτωνα, στην Αθήνα είχε «θεσπιστεί η πιο πλατιά στην Ελλάδα εξουσία του λέγειν» (Γοργίας 461 e). Από αυτή την αφορμή ονομάζει την Αθήνα, επίσης, πόλη ερωτευμένη με το λόγο, πόλη «φιλόλογο» και «πολύλογο» (Νόμοι I 641 e).
3. Βλ. Θ.Χ. Κεσσιδης, *Από το μύθο στο λόγο*, Μόσχα 1972, σ. 21.
4. Βλ.: Herodianus, *Ab excessu divi Marci* III, 2, 7-8: «ὡς δὲ διέδραμε φήμη τῆς Σεουέρου νίκης, εὐθύς ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν ἐκείνοις, στάσις καὶ διάφορος γνώμη ἐνέπεσε ταῖς πόλεσιν, οὐχ οὕτω τῇ πρὸς τοὺς πολεμῶντας βασιλείας ἀπεχθεία τινὶ ἢ εὐνοίᾳ ὡς ζήλω καὶ ἐριδί τῇ πρὸς ἀλλήλας φθόνω τε καὶ καθαιρέσει τῶν ὁμοφύλων (8) ἀρχαῖον τοῦτο πάθος Ἑλλήνων, οἳ πρὸς ἀλλήλους στασιάζοντες αἰεὶ καὶ τοὺς ὑπερέχοντες δοκοῦντας καθαιρεῖν θέλοντες ἐτρέχουσιν τὴν Ἑλλάδα».
5. Σ.Ι. Σομπολέφσκι, «Πλούταρχος», *Βίοι παράλληλοι*, Μόσχα 1961, τ. 1, σ. 459. Βλ. επίσης: Ηρωδιανός (στο προαναφερόμενο ἔργο).
6. Βλ.: Σ.Λ. Ούτσενκο, «Για μερικές ιδιομορφίες του αρχαίου πολιτισμού» *Δελτίο της αρχαίας ιστορίας*, 1977, τεύχος 1, σ. 6.
7. Βλ.: Διογ. Λαέρτιος III, 48.
8. Βλ.: Διογ. Λαέρτιος VIII, 57.
9. Σιμπλ. Φυσ. 140, 27 (Diels-Kranz 29, B3).
10. Πλάτωνας Θεαίτητος 152 a: «...πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπον εἶναι, τῶν μὲν ὄντων, ὡς ἔστι, τῶν δὲ μὴ ὄντων, ὡς οὐκ ἔστιν».
11. δ.π., 152 c.
12. δ.π.166 d.
13. Diels-Kranz, τ. II, 90, 1,3, 1,5 (σ. 406).
14. E. Berti, «Ancient Greek dialectic as expression of freedom of thought and speech», *Journal of the History of Ideas*, 1978, vol. xxxix, N3, σ. 354.
15. Βλ.: Σ.Γ. Λουριέ, *Δοκίμια από την ιστορία της επιστήμης στην αρχαιότητα*, Μόσχα-Λένινγκραντ 1947, (στα ρωσικά).
16. Πλάτωνος Θεαίτητος, 167 c.
17. Αριστοτέλους, Μετά τα φυσικά, III, 5, 1009 b, 5.

ΔΡ ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΚΕΣΣΙΔΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΜΟΣΧΑ